

תוכן המאמר:

מחלוקת תנאים בגדר אונאת דברים

מקור איסור אונאת דברים

האם אונאת ממון ואונאת דברים נכללים באיסור אחד

ממונא ואיסורא

אונאה – איסורא או ממונא

גדר אונאת דברים

מחלוקת תנאים בגדר אונאת דברים

איסור אונאה בדברים מופיע במשנה: "כשם¹ שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים". המשנה מביאה שלוש דוגמאות שונות: הראשונה העוסקת בהונאה במסחר: "לא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח"; השנייה עוסקת באיסור גרימת צער: "אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים"; השלישית קשורה לאיסור אונאה הייחודי לגר: "אם הוא בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך, שנאמר וגר לא תונה ולא תלחצנו".

גם בתוספתא נמצא איסור זה: "כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים, ועוד מרובה אונאת דברים מאונאת ממון שבאונאת אחיו הוא אומי ולא תונו איש את אחיו, ובאונאת דברים הוא אוי לא תונו איש את עמיתו ויראת

¹ ראה ב"ח, חו"מ רכח א, "ולפי דאונאה במקח כתוב בפירוש וכי תמכרו וממכר לעמיתך וגוי אל תונו איש את אחיו (ויקרא כה יד) אבל אונאת דברים דרשין לה מדכתיב קרא יתירא ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך (שם יד) והוה אמינא דלא חמירא כל כך, לכך שנינו כשם שאונאה במקח וכוי".

מאלהיך, ויראת ממני שפיקד על אילוני". בתוספתא מובאות ארבע דוגמאות לאונאת דברים: הראשונה, כבמשנה, עוסקת לכאורה בהונאה במסחר: "היו חמרין מבקשין יין ושמן לא יאמר להן לכו אצל פלני והוא לא מכר יין ושמן מעולם". השנייה באיסור גרימת צער: "היו חלאין באין עליו וייסורין באין עליו וקובר את בניו לא יאמר לו כדרך שאמרו חביריו לאיוב הלא יראתך כסלתך". הרביעית באיסור אונאה הייחודי לגר: "ראה גר שבא ללמוד תורה לא יאמר לו ראו מי שבא ללמוד תורה שאכל טריפות ונבלות שקצים ורמשים". המקרה השלישי המובא בתוספתא מקביל למקרה הראשון שבמשנה, העוסק בהונאה במסחר: "ר' יהודה או' אף לא יתלה את עיניו ויאמר לו בכמה חפץ זה והוא אין רוצה ליקח". נשים לב שדברי הסתמא שבמשנה, מובאים בתוספתא בשם רבי יהודה.

דברי התוספתא זוקקים הסבר, שהרי ראוי היה ששתי הדוגמאות העוסקות בהונאה במסחר יובאו יחד. זאת ועוד, דברי רבי יהודה נכללים לכאורה בדוגמא הראשונה שהביא התנא קמא: "היו חמרין מבקשין יין ושמן לא יאמר להן לכו אצל פלני והוא לא מכר יין ושמן מעולם".

מסתבר שדברי רבי יהודה אינם מתייחסים לדוגמאות הראשונה (היו חמרין מבקשין יין ושמן לא יאמר להן לכו אצל פלני והוא לא מכר יין ושמן מעולם) והשנייה (אדם החולה ובעל ייסורים לא יאמר - הלא יראתך כסלתך) אלא מהווים דעה אחרת.

לדעת תנא קמא בתוספתא איסור אונאת דברים אינו רק בענייני מסחר אלא נרחב הרבה יותר, וכולל כל גרימת צער לחבר. אמנם הדוגמא הראשונה מציינת ציור העוסק במסחר, אך האונאה עצמה אינה קשורה למסחר אלא לגרימת צער

(יעבדתי עליך!). הדוגמא השנייה עוסקת גם כן בגרימת צער, כאשר הראשון 'עוקץ' את השני: "מי חשיד קודשא בריך הוא דעביד דינא בלא דינא?²".

לעומתו, רבי יהודה בתוספתא סובר שאיסור אונאת דברים נגזר מאיסור אונאה בממון, כלומר אסור לרמות בדברים **תוך כדי מסחר**. לכן "לא יתלה את עיניו ויאמר לו בכמה חפץ זה והוא אין רוצה ליקח".

זהו הטעם מדוע המשפט של רבי יהודה בתוספתא מתחיל ב'אף': "אף לא יתלה את עיניו ויאמר לו בכמה חפץ זה והוא אין רוצה ליקח". ביטוי זה משמעו חידוש ותוספת, אך הדוגמא שרבי יהודה מביא לאונאה פשוטה לכאורה ונכללת בדוגמאות הקודמות. על כורחנו שדבריו מהווים דעה עצמאית.

בספרא מוכח שמדובר במחלוקת תנאים:

ולא תונו איש את עמיתו זו הונאת דברים. יכול זה הונאת ממון?
 כשהוא אומר אל תונו איש את אחיו הרי אונאת ממון אמורה, הא
 מה אני מקיים ולא תונו איש את עמיתו הרי הונאת דברים.
 כיצד? אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים מה
 היו, ואם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מה היו מעשה אבותיך.
 כיצד? היו חליים באים עליו היה קובר את בניו לא יאמר לו כדרך
 שאמרו חביריו לאיוב הלא יראתך כסלתך תקותך ותום דרכיך,
 זכור נא מי הוא נקי אבד ואיפוא ישרים נכחדו,
 ראה חמרים מבקשים תבואה מבקשים יין לא יאמר להם לכו אצל
 פלוני והוא לא מכר חיטה מימיו.

² בבלי ברכות ה ע"ב.

רבי יהודה אומר אף לא יתלה עיניו על המקח ולא יאמר לו בכמה

חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח.

בספרא ברור כי מדובר בשתי גישות שונות. דעת ת"ק שאיסור אונאה בדברים כולל כל גרימת צער לחברו: הזכרת העבר המפוקפק, עקיפת החבר שהדברים הרעים הקורים לו בהווה 'מגיעים' לו משמים, 'עבודה בעיניים' על החבר. דוגמא ל'עבודה בעיניים' מובאת במקרה השלישי: "לא יאמר להם לכו אצל פלוני והוא לא מכר חיטה מימיו". ברור שאע"פ שציור ההלכה הוא במסחר אך הכוונה לכל גרימת צער דומה. רק אח"כ מובאים דברי רבי יהודה החולק וסובר שאיסור אונאת דברים נכלל רק בנוגע למסחר. בעריכת המשנה, רבי יהודה הנשיא טשטש את המחלוקת, וכתב את כל ההלכות באותה פסקה: איסור אונאת דברים במסחר והאיסור לצער את חברו.³ שיטתו הייחודית של רבי יהודה הרואה שאינה רואה באונאת דברים איסור כללי אלא איסור הקשור רק לענייני מסחר טושטשה והובאה רק כדוגמא נוספת לאונאת דברים.⁴

³ יש לציין שהרב יחיאל מיכל עפשטיין, מחבר ערוך השולחן, מחלק גם להלכה בין שני סוגי האונאה: "יש באונאת דברים שני מיני אונאות: האחת אונאה במסחר... והשנית אונאה בענייני הנפש" (חוי"מ רכת, ב).

⁴ אין שום אזכור על אונאת דברים בכתבים מוקדמים (פילון, יוסף בן מתתיהו, ספרים חיצוניים, מגילות קומראן). נראה שבמקור איסור אונאה כלל רק אונאה במסחר, אונאה כספית, ורק בתקופה מאוחרת יותר השליכו התנאים איסור זה גם על גרימת צער בין אדם לחברו. יתכן שרבי יהודה, תלמידו של רבי אלעזר, משמר את המסורת הקדומה, ומהווה שלב ביניים, לפיה אונאת דברים אמנם קיימת אך רק כאשר היא קשורה לאונאת ממון ממש.

ראה י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בו הורקנוס, עמ' 35, דביר 1968: רבי יהודה מהלך כרגיל בשיטת רבי אליעזר בן הורקנוס רבו המשמר מסורות קדומות רבות בדבריו. ראה תוספתא זבחים פרק ב, יז: "פעם אחת היינו יושבין לפני ר' אליעזר והיה איסי הבבלי יושב לפניו וחביב עליו לאחת אמ' לו רבי השוחט את הזבח לאכול אימוריו ולהקטיר בשרו מהו אמ' לו כשר אלא שר' אליעזר פוסל ור' יהושע מכשיר אמ' לו שנה לי את הדבר ושנה לו למנחה בא אצלו אמ' לו שנה לי את הדבר ושנה לו למחרת אמ' לו שנה לי את הדבר ושנה לו אמ' לו מה איסי אמ' לו דומה שלא כיווננו שמועתן אמ' לו הן ר', אלא שר' יהודה שנה לנו פסול וחזירתי על כל חברי ולא מצאתי לי חבר הייתי סבור שמא טעות הוא ביד רבי עכשיו שאמרתה לי דבר משום ר' אליעזר החזרתה לי את אבידתי זלגו דמעיו ואמ' אשריכם הצדיקים שאתם מחבבין את התורה לקיים מה שני מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי הא מפני שיהודה תלמידו של אילעאי

מקור איסור אונאת דברים

שני פסוקים עוסקים באיסור אונאה:

וְכִי תִמְכְּרוּ מִמְכָּר לְעִמִּיתְךָ אוֹ קָנָה מִיַּד עִמִּיתְךָ אֶל תּוֹנוּ אִישׁ אֶת

אָחִיו [ויקרא כה, יד]

וְלֹא תוֹנוּ אִישׁ אֶת עִמִּיתוֹ וְיִרְאֶת מֵאַלְהֵיךָ כִּי אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם

[ויקרא כה, יז]

בפשט המילים אין כלל איסור אונאה בדברים. כפל האיסור ניתן להסבר באופנים שונים: לחייב בשני לאווין⁵; הפסוק הראשון אזהרה לקונה והשני למוכר⁶; הראשון באונאת מטלטלין והשני באונאת קרקעות⁷. למרות זאת הספרא הנ"ל והגמרא בבבא מציעא⁸ מסיקים מכפל הפסוקים שהאחד באונאת ממון והשני באונאת דברים⁹:

תנו רבנן: לא תונו איש את עמיתו. באונאת דברים הכתוב מדבר.

אתה אומר באונאת דברים, או אינו אלא באונאת ממון? כשהוא

אומר וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך הרי אונאת

ואילעאי תלמידו של ר' אליעז' לפיכך הוא שונה משנת ר' אליעז'. ראה גם בבלי מנחות יח ע"א: "הא מפני שר' יהודה בנו של ר' אלעאי ורבי אלעאי תלמידו של ר' אליעזר לפיכך שנה לך משנת רבי אליעזר".

⁵ ראה פסחים כד ע"א, יומא כב ע"ב, חגיגה י ע"ב, יבמות ד ע"א, צז ע"א, נזיר מ ע"א, סוטה לח ע"ב, מד ע"א, בבא מציעא ס ע"ב, קיא ע"א, חולין לו ע"א. יש לדעת כי איסור אונאת הגר המופיע בשלושה פסוקים שונים נדרש במדרש תנאים, דברים כג, לעבור עליו בשלושה לאוין.

⁶ רבי אברהם בן עזרא, ויקרא כה, יז.

⁷ אור החיים, ויקרא כה, יז.

⁸ בבלי בא מציעא נח ע"ב.

⁹ גם באיסור הונאת הגר יש כפל פסוקים, על פי המכילתא דרשב"י (כב, כ) מלמד שהאחד באונאת ממון והשני באונאת דברים. מאידך המכילתא דרבי ישמעאל משפטים, מסכתא דנויקין פרשה יח, מדייק זאת מלשון התורה: וגר לא תונה ולא תלחצנו כי גרים הייתם בארץ מצרים. לא תונו, בדברים, ולא תלחצנו, בממון.

ממון אמור. הא מה אני מקיים לא תונו איש את עמיתו באונאת דברים.

מהפסוק הראשון (וכי תמכרו... אל תונו איש את אחיו) נלמדת ההלכה הברורה יותר (אונאת ממון). הפסוק השני (ולא תונו איש את עמיתו) בא לחדש שגם אונאת דברים נאסרה. התוספות¹⁰ מסביר שהגמרא לא תירצה שהתורה כפלה האיסור בכדי לעבור בשני לאווין, משום: "דכל היכא דאיכא למדרש דרשינן, ולא מוקמינן בלאוי יתירי".

ר' יהושע פלק הכהן בעל הפרישה והסמ"ע, מחדש שלימוד אונאת דברים מהפסוק השני אינו נלמד רק מכפל האיסורים אלא גם מתוכן הפסוק עצמו. על דברי הגמרא "אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: גדול אונאת דברים מאונאת ממון, שזה נאמר בו ויראת מאלהיך וזה לא נאמר בו ויראת מאלהיך"¹¹, מדייק הרב יהושע פלק שהפסוק השני, שנאמר בו 'ויראת מאלהיך' הוא העוסק באונאת דברים: "ויליף לה מדכתיב לא תונו איש את עמיתו, דאי למקח וממכר הרי כבר כתוב (שם יד) וכי תמכרו ממכר לעמיתך לא תונו... ועוד אמרו שם בגמרא **טעם אחר** שזה נאמר בו ויראת מאלהיך וזה לא נאמר בו"¹². אמנם דברי רשב"י מתייחסים לכאורה לאחר שלמדנו שהפסוק השני באונאת דברים מדבר, מ"מ רבי יהושע כנראה לא רצה להסתפק בעצם כפל הפסוקים בכדי ללמוד הלכה מחודשת.

¹⁰ ב"מ דף נח ע"ב, ד"ה הא.

¹¹ בבלי בא מציעא נח ע"ב.

¹² פרישה, חו"מ רכח, א; סמ"ע רכח א.

האם אונאת ממון ואונאת דברים נכללים באיסור אחד

הרמב"ם בספר המצוות מונה איסורים אלו בשני לאוין שונים:

והמצוה הר"י היא שהזהירנו מהונות קצתנו את קצתנו בסחורה
במקח וממכר והוא אמרו יתעלה (בהר פ' יז) וכי תמכרו ממכר
לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו. ובספרא (פרש'
ג ה"ד) אמרו אל תונו איש את אחיו אונאת ממון.

והמצוה הרנ"א היא שהזהירנו מהונות קצתנו את קצתנו
בדברים... והוא אמרו (בהר פ' יז) ולא תונו איש את עמיתו ויראת
מאלהיך. אמרו (ספרא שם ורפ"ד ב"מ נח ב) זו אונאת דברים.

כך נוקטים גם רבי אליעזר ממיץ הבעל היראים¹³, רבי משה מקוצי בעל
הסמ"ג¹⁴, רבי יצחק מקורבייל מחבר הסמ"ק¹⁵ וספר החינוך¹⁶. אולם חלק
מהגאונים והראשונים כללו אונאת ממון ואונאת דברים בלאו אחד. וכדברי הרב
יהודה ירוחם פישל פערלא בפירושו על ספר המצוות לרבי סעדיה גאון:

ורבינו הגאון¹⁷ ז"ל כללן שניהם כאחד ולא מנאן אלא באזהרה
אחת... וגם הבה"ג¹⁸ לא מנה אלא לאו דלא תונו איש את עמיתו
בלבד. וכן באזהרות הר"א הזקן¹⁹ ז"ל לא מנה אלא לאו זה בלבד

¹³ אונאת דברים בסימן קכו, אונאת ממון בסימן קפ.

¹⁴ סמ"ג, לא תעשה, קע-קעא.

¹⁵ סמ"ק, מצווה קכב (אונאת דברים), מצווה רעב (אונאת ממון).

¹⁶ חינוך מצוות שלו-שלח.

¹⁷ הרס"ג.

¹⁸ רבי שמעון קיירא, מגאוני בבל.

¹⁹ אזהרות רבי אליהו הזקן, מחכמי צרפת הראשונים. על פי מסורת לא ברורה, היה בעל אחותו של רבי האי גאון.

עיין שם. וכן מלשון הרשב"ג²⁰ והר"י אלברגלוני²¹ ז"ל משמע שכוללים שניהם באזהרה אחת.... וגם באזהרותיו אשר ע"פ עשרת הדברות לא מנה רבינו הגאון ז"ל אלא לאו אחד באונאה (בדבור לא תגנוב) עיין שם²².

יתכן ששורש מחלוקתם בשתי גישות התנאים השונות בהסבר אונאת דברים. הראשונים המונים אונאת ממון ואונאת דברים כלאו אחד הבינו שאונאת דברים מקורה ושורשה מאונאת ממון, וכדברי רבי יהודה התנא²³, בעוד שהראשונים שמנו איסורים אלו כשני לאווין ראו באיסורים אלו שתי ישויות שונות.

ממונא ואיסורא

הבבלי בכמה מקומות מדגיש שאין ללמוד ממונא מאיסורא או איסורא מממונא²⁴. יש מהראשונים המבינים ש"ממונא קל מאיסורא"²⁵, ויש שמבינים שממונא חמירא מאיסורא²⁶.

אפשר שהסיבה לדברי הגמרא שאין למדים אחד מהשני, אינו נעוץ בחומרת האחד וקולת השני, אלא משום שמדובר בשני מישורים שונים של ציוויים והלכות, מישורים בעלי כללים וחוקים אחרים.

²⁰ רבי שלמה בן גבירול.

²¹ רבי יהודה בן ברזילי הברצלוני.

²² ביאור על ספר המצוות לרס"ג, לאווין ל"ית פה.

²³ יש להדגיש שאין כוונתנו ששיטת הרס"ג ודעימיה כשיטת רבי יהודה, שהרי המשנה כבר טשטשה את ההבדלים והביאה כל הדוגמאות להלכה, אלא רק לומר שהגישה הרואה באונאת דברים פועל יוצא מאונאת ממון נמצאת בדברי רבי יהודה ובדברי הראשונים הנ"ל.

²⁴ בבלי ברכות יט ע"ב; כתובות מ ע"ב; מו ע"ב; קידושין ג ע"ב, בבא מציעא כ ע"ב.

²⁵ רש"י, ברכות יט ע"ב.

²⁶ תוספות, בבא מציעא ע"ב, ד"ה 'איסורא מממונא'. ראה עוד יד מלאכי, כללי התלמוד, מב-מד, תס-תסג; שדי חמד מערכת המס, כלל לה-לו.

שאלה ידועה היא מדוע אין אנו הולכים אחר הרוב בממונות²⁷ למרות שבאיסורין אזלין בתר רובא. הרב שמעון שקאפ אגב תשובתו, מחדש הבדל עמוק שבין ממונות לאיסורין: ממונות שורשם בשכל אנושי, בהסכמת חכמים, בעוד שאיסורים יסודם דברי אלהים. זו הסיבה מדוע לא הולכים בספק ממונות לחומרא, כבכל ספקות התורה, זו הסיבה מדוע לא הולכים אחרי הרוב בממונות:

²⁸ ונראה שכלל הוא במשפט גדרי זכות ממון שכל ספק הנולד בזה הוא חוזר לעיקרי הגדרים של שלטון וזכות ממון שבין אדם לחבירו, וכמו שעיקרי הגדרים של זכות ממון אינם חוקים על פי התורה אלא היסוד בהם הסכמת שכלנו שהמגביה מציאה יהיו שלו, ופירות שדהו וולד בהמתו יהיו שלו... וכן דרכי הקנינים במה שאדם מוסר מקניניו לחבירו כתבו גדולי האחרונים שאינם חוקים שיהיו דוקא עי"ז, וכשהסכימו רוב המדינה שיגמר קנין עי"י סיטומתא וכה"ג הוא קנין מהתורה.

ומשו"ה גם ספק הנופל בזה חוזר לכל זה שהיסוד בזה סברת החכמים שהחליטו שכן ראוי להיות שהמוציא מחברו עליו הראיה, דכל זמן שלא יבורר בראיה ברורה שנפקע זכות בעלים הראשונים

²⁷ מחלוקת רב ושמואל בב"ק מו ע"ב, בבא בתרא צב ע"ב. הלכה כשמואל.

²⁸ תחילת הנושא בשערי יושר מובאת בחלקה כאן: "עפ"י מסקנת הש"ס... הולכים בדיני נפשות אחר הרוב... ומעתה קמה ונצבה התמיה הגדולה מאי שנא דין ממון מנפשות, איך יתכן שיהיו חמור ענין זה להוציא ממון מיד מוחזק מלהרוג נפש, ולמה אין הולכין בממון אחר הרוב להוציא מן המוחזק... נראה דהיסוד בזה למ"ד דאין הולכין בממון אחר הרוב הוא דשאני דיני ממונות מכל דיני התורה. דכבר נתקשו האחרונים בהא דקיי"ל דכל ספק ממון המוציא מחבירו עליו הראיה, למה לא יהיו ענין זה ככל ספק איסור של תורה, והלא לאו דלא תגזול הוא כלאו דלא תאכל חלב! ובספר אורים ותומים... כתב שם דאין קושיא כלל כי כך הוא המצוה, והלאו שלא תגזול דוקא גזל ודאי ולא ספק וכמו שאמרה תורה ממזר ודאי ולא ספק, עשירי ודאי ולא ספק... ואין דבריו מתישבים על הלב דהרי לא מצינו עי"ז שום רמז בתורה להתיר ספק גזל..."

הוא ראוי להיות הבעלים והשליט בכל אופני השתמשות, ומשו"ה לא שייך לדון בזה מספק איסור גזל דמתחילה עלינו להחליט מי הוא הבעלים שראוי להיות בידם שליטת והשתמשות החפץ ואח"כ יחול דין איסור גזילה, וכיון דעפ"י משפט סברת השכל החפץ שייך למוחזק הרי זה חפץ שלו כאילו זכה בו עפ"י שאר הסכמת שכליים, והתופס ממנו הוא הגוזל...

ולפי"ז כל הכללים השונים בדיני ממונות שאינם מפורשים בתורה הם שונים עפ"י משפט זה כמו ברי ושמא דקיי"ל ברי עדיף היכא שאין שניהם מוחזקים, ולהוציא מיד מוחזק לא מהני דהטעם בזה דמי שיש לו טענה מעולה מחבירו הסברא מחייבת שיהיו זכותו גדול מחבירו, אבל נגד זה יתרון הזכות של המוחזק עולה נגד יתרון של טענה טובה דחבירו, **ומהאי טעמא ס"ל לשמואל כיון דדין לילך בתר רוב הוא חוק התורה אף שאינו בירור גמור** דהרי ידעינן דישי מיעוט מ"מ אמר רחמנא שעלינו להתנהג בכל דרכי התורה על פי הרוב, אבל כל זה בדינים שעיקריהם הוא חוק התורה, אבל בספק ממון שיסודו הוא גדרי הזכות וכן כללי הספיקות כמו כן הם גדרים של זכות ממון שתלויים בדעת והסכמת השכל וסברא הישרה, הנה כשיש לתובע רוב המסייעו שע"יז ראוי להיות זכותו גדול בהחפץ שטוענים עליו, אבל נגד זה זכות הנותן להנתבע במה שהוא מוחזק עולה נגד כח הזכות של התובע, ובזה יש מקום לומר **דמה דאמר שמואל כי אזלינן בתר רובא באיסורא אבל בממונא לא אזלינן בתר רובא הוא הכונה דבדינים שיסודם חוק התורה אמרה תורה ליזיל בתר רוב, אבל בממון שיסודו הוא הסכמת שכלי גם בירור הספיקות תלוי על פי שכל וסברא, אם לא במקומות שמפורש**

בתורה, כמו דיני עדות ושבועות שהם חוקי התורה ככל המצוות.

[שערי יושר, שער ג, ג]²⁹

על פי דברי הרב שמעון שקאפ ברור כי אין ללמוד ממונא מאיסורא ולהפך, שהרי מערכת הדינים שונה. האיסורים - חוק תורה הם, אין לנו סמכות ויכולת לשנות הלכה אחת מחוקי התורה. מאידך התורה ציוותה לנו איסורי ממון בסיסיים (גזל, גניבה), ונתנה לבני האדם לקבוע את גדרי דיני ההלכות (קניינים, טוען ונטען, בעלות וכיו"ב). אמנם אחרי שנקבע ע"פ שכלנו שחפץ מסוים הוא בבעלות האחד, אסור לשני לגזולו ע"פ דין תורה. ממילא אי אפשר להקיש הלכה מממונות לאיסורין שהרי מקורם וסמכותם שונה.

הלכה נוספת שתובהר על פי דברים אלו היא מחלוקת רבי יהודה ורבי מאיר האם אפשר להתנות על דין תורה בדיני ממונות. הלכה היא ש"המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל"³⁰, אך בדבר שבממון דעת רבי יהודה שאפשר להתנות גם נגד דין תורה³¹. מסתבר כי רבי יהודה סובר כי ממונות שונים משאר דיני תורה (כשמואל בבבלי), ואפשר משום שגדריהן ניתנו לבני האדם, ממילא אפשר

²⁹ ראה כדוגמת דברים אלו גם בשערי יושר, שער ה, א: "וביאור ענין זה הוא לעני"ד על פי הקדמה כללית דכל דיני המשפטים של דיני ממונות בין איש לרעהו, אינם כדרך כל מצוות התורה, דבכל המצוות הוא מה שהזהירה לנו תורה בעשה ול"ית, חיוב קיומם עלינו הוא העיקר לקיים מצות ה', ובדיני ממונות אינו כן, דקודם שחל עלינו מצות ה' לשלם או להשיב, צריך שיוקדם עלינו חיוב משפטי... ועוד כלל עיקרי בזה דהיכא שאנו דנים על איזה זכות וקנין של אדם באיזה חפץ או שעבוד ממון, אין אנו דנים כלל על ענין שמירת איזו מצוה, אלא ענין מציאות למי קנוי הדבר, ומי ומי ראוי על פי תורת המשפטים להחזיק את החפץ, ולפי"ז מה דאמרו חז"ל כללי ההלכות בספיקו של ממון, ודאי שמצאו כן על פי הכרעת השכל שעל פי תורת המשפטים הדין נותן כן... ולפי"ז נלענ"ד ברור דספק גזל אסור מה"ת ככל ספק איסור תורה, אלא דספק גזל הוא דבר רחוק מן המציאות, דבכל ספק ממון הורו לנו חכמים איזה משפט על פי תורת המשפטים, וכיון שאיכא בזה איזה דין משפטי, כבר ליכא ספק איסור גזל".

³⁰ משנה כתובות פרק ט, א; בבא מציעא פרק ז, יא, ובמקומות רבים נוספים.

³¹ דברי רבי יהודה במופיעים בבבלי כתובות נו ע"א, קידושין יט ע"ב, בבא מציעא נא ע"א, צד ע"א. בירושלמי בבא מציעא פרק ז ה"ז, מופיעה הלכה זו בסתמא.

להתנות ולשנותם בהסכמת הנוגעים בדבר. כמובן רבי מאיר (כרב בבבלי) יסבור שאין חלוקה אמיתית בין דיני ממונות לאיסורין.

אפשר שגישת הרב שמעון שקאפ נעוצה במחלוקת תנאים בדין הפשרה.

רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אומר: אסור לבצוע [=לעשות פשרה], וכל הבוצע - הרי זה חוטא, וכל המברך את הבוצע - הרי זה מנאץ... אלא יקוב הדין את ההר, שנאמר כי המשפט לאלהים הוא... רבי יהושע בן קרחה אומר: מצוה לבצוע, שנאמר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם [ברייתא בסנהדרין ז ע"א]

הגמרא פוסקת הלכה כרבי יהושע בן קרחה. אמנם מסקנתה שהמצווה עליה מדבר ריב"ק היא מצווה **לומר** לבעלי הדין 'אי דינא בעיתו אי פשרה בעיתו', אך עיון במקבילות³² ובגמרא יראה כי זו תוספת הבבלי. במקור מחלוקת התנאים קיצונית היא.

רבי אליעזר רואה בדיני המשפט חוק אלהי, כשאר איסורי תורה. הפשרה לדעתו מנוגדת לגמרי לחוק תורה, שהרי אם על פי דיני התורה אחד זכאי, מדוע שיתפטר?! יש כאן כביכול פסיקה של דיינים נגד רצון ה'! מאידך משמעות דברי רבי יהושע בן קרחה היא שחוק תורה בדיני המשפט אינו אלא למנוע אנרכיה, ליצור חוק ומשפט, וסדר חברתי תקין. אין זה ציווי הבורא 'עשה דווקא כך ולא אחרת', אלא הנהגה טובה. וכדברי הרמב"ם: "וינהג ברוב דיניו בדרך הפשרה, ואם יוכל הדיין לפשר בין היריבים תמיד ולא יפסוק דין כלל הרי זה משובח. ואם אי אפשר לפשר יפסוק את הדין"³³. דברי ריב"ק עולים בקנה אחד עם דברי

³² תוספתא סנהדרין פרק א, ב-ט; ירושלמי סנהדרין פרק א ה"א.

³³ פירוש המשניות לרמב"ם, הקדמה למשנה. אמנם במשנה תורה, סנהדרין פרק כב, ד, לשונו כלשון הבבלי: מצוה לומר לבעלי דינים בתחילה בדין אתם רוצים או בפשרה, אם רצו בפשרה

רבי שמעון שקאפ: רצון הבורא אינו שנעשה דבריו בלבד, אלא שנקיים סדר חברתי-משפטי תקין. אפשר ורצוי להשתמש בשכל האנושי בכדי לתקן ולפסוק, לברר ולהורות בדיני ממונות.

אונאה=איסורא או ממונא

חלוקת מצוות התורה למשפחת הממונות והאיסורין, ע"פ הרב שמעון שקאפ, טומנת בחובה שאלה נוספת: האם במשפחת הממונות נכללים רק איסורי גניבה וגזילה או הלכות נוספות כשומרים³⁴, ריבית³⁵ ואונאה.

עושין ביניהן פשרה, וכל בית דין שעושין פשרה תמיד הרי זה משובח ועליו נאמר משפט שלום שפטו בשעריכם אי זהו משפט שיש עמו שלום הוי אומר זה ביצוע

³⁴ ראה המשנה בב"מ צד ע"א, ברישא יכולים השומרים להתנות על דיני תורה, ומשמע שדיני שומרים במשפחת הממונות. אמנם במשפט שאחריו כתיבא 'כל המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל'. הגמרא מקשה הרישא לסיפא. ומעמידה בתחילה המשנה כרבי יהודה (ברישא התנאה בשומרים מועילה היות ו"בדבר שבממון תנאו קיים", והסיפא בדבר איסור, שבו אין מתנין על מה שכתוב בתורה), ולמסקנה כרבי מאיר: התנאה בשומרים מועילה "דמעיקרא לא שעבד נפשיה". רש"י מסביר ש"והאי לאו מתנה על מה שכתוב בתורה הוא, אלא שאמר לו אי אפשר להיות שומר שלך אלא בכך, ושומר לא נחית לשמירה עד דמשיך לבהמה, והאי כי משיך כבר פירש על מנת שאין לו עליו שבועה, ולא שיעבד נפשיה לירד בתורת שומרין אלא למקצת, ולמה שירד ירד". משמעות דברי רש"י שהשומר כאשר מושך כביכול מתנה שמשעבד עצמו על פי דיני תורה, אך אם מראש יתנה אחרת, משיכתו מחייבת את השומר על פי מה שהוסכם. משמע שאפילו לרבי מאיר, דיני שומרים אינם כשאר מצוות התורה שנקבעות משמים ללא יכולת אדם לשנות את תנאיהן. הרמב"ן מקשה על רש"י שהרי גם בקידושין נאמר 'למה שירד ירד', ויעוד מאי שנא אישתי? הא ר' מאיר בכל המתנין על מה שכתוב בתורה אמרה כגון אונאה ושביעית". ע"פ הרמב"ן ברור הוא כי אין אבחנה לרבי מאיר בין ממונות לשאר דיני תורה. הסברו הוא "דמעיקרא לא שעבד נפשיה. פי' לא נעשה שומר שלו ולא שואל אלא הפקיד אצלו ולא קבל זה עליו להיות שומר כאלו אמר הנח לפני ואיני שומר שלך".

³⁵ נחלקו הראשונים בריבית קצוצה אחרי שבאו ליד המלווה אם נחשב בבעלותו ויכול לקדש בו אישה או לאו. ראה מחנה אפרים, הלכות מלווה ולוה ודיני ריבית, סימן ב. דעת הרמב"ן "דהא ממון של רבית ממון גמור הוא וקני ליה מאי דשקיל ליה, שהרי אין יורשיו חייבים להחזיר, הלכך קנייה, ואלו קידש בו את האשה מקודשת", ואילו הריטב"א חלוק עליו "עוד נלע"ד דזוזא דרבי' אף אחר שבאו ליד המלווה לא קנאם וצריך להחזיר אותם דמים עצמם או אותו בגד עצמו שלקח בריבית". אפשר שמחלוקתם תלויה בשאלה אם איסור ריבית במשפחת הממונות היא, וממילא עבר על איסור אך הכסף שלו ובעלותו, או שריבית במשפחת האיסורים הוא, וממילא גדרי בעלות לא שייכים כאן שהרי עבר על איסור.

מחלוקת ראשונים האם ציוותה התורה על המלווה להשיב את הריבית האסורה. הרמב"ם מונה רק את האיסור לתת הלוואה בריבית. הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות, שכחת העשין זו, כותב: "שנצטוינו להחזיר הרבית שלקחנו מאחינו... כי כאשר מנענו ית' שלא נגזול ואם גזלנו צוה אותנו להשיב את הגזילה... כן מנענו שלא נקח רבית מישראל ואם לקחנו אותו צוה אותנו להשיב

אפשר ששאלה זו תלויה במחלוקת האמוראים אם אפשר למכור/ לקנות בתנאי שלא יחולו דיני אונאת ממון.

איתמר, האומר לחבירו: על מנת שאין לך עלי אונאה.

רב אמר: יש לו עליו אונאה, ושמאל אמר: אין לו עליו אונאה.

[בבלי, בבא מציעא נא ע"א]

מסקנת הגמרא על פי אביו, שאונאה ממשפחת הממונות היא, ומחלוקת רב ושמאל תלויה במחלוקת רבי מאיר ורבי יהודה אם אמרינן 'בדבר שבממון תנאו בטל'. מסקנת הגמרא על פי רבא "כאן בסתם, כאן במפרש". לדעת רבא שני האמוראים פוסקים כרבי יהודה שאפשר להתנות בדבר שבממון כנגד דין תורה. מחלוקתם במפרש, כאשר אומר המוכר 'יש כאן אונאה, על מנת שאין לך עלי אונאה'. לרב התנאי בטל, ולשמאל התנאי קיים³⁶.

כידוע במחלוקת אביו ורבא הלכה ע"פ רוב כרבא. אך נחלקו הראשונים כאן אם הלכה כרב (אליבא דרבא) או כשמאל. השאלות דרב אחאי³⁷ רבנו חננאל והתוספות פוסקים כרב, בין השאר משום "דהלכתא כרב באיסורי"³⁸. מאידך הרמב"ן, הר"ף והר"ן פסקו כשמאל, בין השאר משום "דקי"ל כשמאל

לנותן אף על פי שנתנו לנו ברצון נפשו ולא גזלנוהו". אפשר שדעת הרמב"ן שהריבית באיסורי משפחת הממונות, ממילא ללא חיוב עשה של החזרה, יתכן שאמנם עבר המלווה על איסור תורה של קליחת ריבית אך לא היה מחויב בהשבת כסף שבעלותו. מאידך אפשר שהרמב"ם סבר שכסף זה כלל אינו שלו, ואינו בבעלותו, וממילא חייב בהשבתו ממילא. ואמנם בעל מגילת אסתר טוען שהרמב"ם לא מנה מצווה זו, לא מפני שחולק אלא שנכלל במצוות השבת הגזילה.

מעניין לציין כי בעוד שבעל הטור והשו"ע הביאו דיני רבית ביורה דעה (איסורין) והלכות הלוואה בחו"מ (דיני ממונות) הרמב"ם הביא דיני ריבית בהלכות מלוה ולוה, ספר משפטים (ממונות).

³⁶ על פי הסבר הרמב"ן. לפי התוספות החילוק בין סתם למפרש, מתייחס לקושיית רב מהברייתא, כאשר ב'מפרש' מסכים רב שהתנאי חל.

³⁷ סימן קיג.

³⁸ ראה תוספות בבא מציעא נא ע"ב ד"ה במה דברים אמורים.

בדיניי". ובמילים אחרות, מחלוקת ראשונים היא האם איסור אונאה ממשפחת הממונות היא או משפחת האיסורים.

מסתבר שאם איסור אונאה ממשפחת האיסורים הוא, יש מקום לומר שאונאת דברים, האיסור לגרום צער לחברו, נכלל באיסור אונאה, משום ששניהם חוק הבורא, ושורשם זהה: אסור לגרום צער לחבר³⁹, ע"י הונאתו בממון או בדברים, וכדעת הרס"ג ודעימיה. מאידך אם איסור אונאה ממשפחת הממונות הוא, לא מסתבר ללמוד איסור גרימת צער לחברו מאיסור הונאתו בממון. במקרה זה יש לומר יותר ששני ציוויים שונים הם, וכרמב"ם ודעימיה.

השתא דאיתית להכי יש מקום להסביר את מחלוקת התנאים, האם איסור אונאה בדברים קשורה רק בענייני מסחר או בכל גרימת צער לחבר. רבי יהודה שבספרא ובתוספתא, הסובר שאונאת דברים קשורה רק ברמאות מסחרית, מסתבר שמבין אונאה כדבר ממוני גרידא. כפל הפסוקים אמנם מורה על איסור הונאה בדברים, אך בהקשר ממוני. לעומתו תנא קמא בתוספתא וסתמא דמשנה הבינו איסור אונאה כדין איסורי רגיל, ששורשו חוק הבורא שלא לגרום צער ועוגמת נפש לחברו. הפסוק הראשון מלמדנו חידוש זה בממון ממש, והפסוק השני מחדש איסור לצער חברו בכל דבר.

גדר אונאת דברים

על פי סוגית הגמרא אונאת דברים משמעותה גרימת צער ובושה לרעהו: "אם היה בעל תשובה אל יאמר לו זכור מעשיך הראשונים"; "אמר רב לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו, שמתוך שדמעתי מצויה אונאתה קרובה", אונאת

³⁹ כך כותב מפורשות רבנו יונה באיגרת התשובה, דרוש ראשון, יט: "ואסור לצער כל איש בישראל בין בדיבור בין במעשה שנאמר "ולא תונו איש את עמיתו". ואמרו רבותינו ז"ל באונאת דברים הכתוב מדבר. ולשון אונאה לשון צער". כלומר לרבנו יונה המשותף בין אונאת ממון לאונאת דברים שבשניהם נגרם לזולתו צער.

אשתו הכוונה צערה של אשתו⁴⁰; "אמר רב חסדא כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה", כלומר פעמים ששערי תפילה ננעלים בפני המתפלל, למעט כאשר מתפלל על צער שצערו חברו. הגמרא מביאה בסוגיה זו את הסיפור המפורסם על תנורו של עכנאי בכדי ללמדנו "כך מקובלני מבית אבי אבא כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה", ולכן תפילתו של רבי אליעזר שהצטער, פגעה ברבן גמליאל גיסו.

כך במדרש ילמדנו⁴¹ מסביר אונאה מלשון צער:

ילמדנו רבינו אי זו אונאה? כך שנו רבותינו אסור לאדם שיונה את חבריו, ולא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה לקנותו... אמר הקדוש ברוך הוא דיך להיות שוה לי כביכול אני כשבראתי את עולמי לא בקשתי להונות [=לצער] לבריה, ולא פרסמתי לבאי עולם מה היה האילן שאכל ממנו אדם הראשון. בא וראה כל מי שיונה [=יצער] לחבירו הוא נענש תחילה, ושרה שהונת [=ציערה] את עצמה ונטלה שכרה שאמרה לאברהם הנה נא עצרני ה' מלדת בא נא אל שפחתי, אמר לה הקדוש ברוך הוא את הונית את עצמך חייך בלשון שאמרת בו אני פוקדך, את אמרת עצרני מה כתוב למעלה כי עצר עצר ה' בעד כל רחם וגוי,

בראשונים מופיעים גדרים נוספים לאונאת דברים: כאב, כעס, מצוק, עין רעה, פגיעה בכבודו:

⁴⁰ רש"י ד"ה באונאת אשתו, ב"מ נט ע"א.

⁴¹ תנחומא (ורשא) וירא, יד.

והמצוה הרנ"א היא שהזהירנו מהונות קצתנו את קצתנו בדברים.
 והוא שנאמר לו מאמרים **יכאיבוהו ויכעיסוהו ולא יוכל לעמוד**
מפני שיתבייש מהם. [ספר המצוות לרמב"ם]

והמצער כל איש מישראל... עובר בלא תעשה... באונאת דברים
 הכתוב מדבר, והוא מענין **הצער והמצוק**... [שערי תשובה לרבינו
 יונה שער ג]

לא תונו איש את עמיתו... **וכשם שאונאה בדברים כך אונאה בעין**
רע שאמר פני רעים שמסור ללב. [יראים סימן קפ]

וראוי להזהר שאפילו ברמז דבריו לא יהי נשמע חירוף לבני אדם,
 כי התורה הקפידה הרבה באונאת הדברים... **והרבה מבני אדם**
יקפידו עליהן יותר מן הממון [חינוך מצוה שלח]

וכתב באגרות חזו"א סוף ח"א צריך להזהר שלא לגרום צער
 לחבירו בדיבור קל אף לרגע, ויש בזה ל"ת... ומבואר מדברי
 החזו"א שאיסור **אונאת דברים אינו רק באופן שמביישו בצורה**
ישירה, אלא גם כשגורם לו בושת אף על פי שלא ביישו בצורה
ישירה. ואף על פי שגרמא בנזיקין פטור, אבל באונאת דברים
 שאיסורה משום לא תונו אין נפ"מ בין גרמא לנזק ישיר. [פסקי דין,
 ירושלים, דיני ממונות ובירורי יהדות ה, עמוד קעה]

יעזרנו הקב"ה להיזהר באונאת חברנו, בפרט בדור זה, ויהי רצון שנרבה אהבה
 ואחוה שלום ורעות בכל מעשי ידינו⁴².

⁴² פרטי הלכה למעשה ראה דוד אריאב, 'לרעך כמוך', חלק ג, פרק ב; פתחי חושן, גניבה ואונאה, פרק טו ובהערות.